

עין היח"ל
כתב עת לחקר יצירת עגנון

גליון א', תשע"א - 2011

על מקורותיו של ספר המעשים לש"י עגנון:

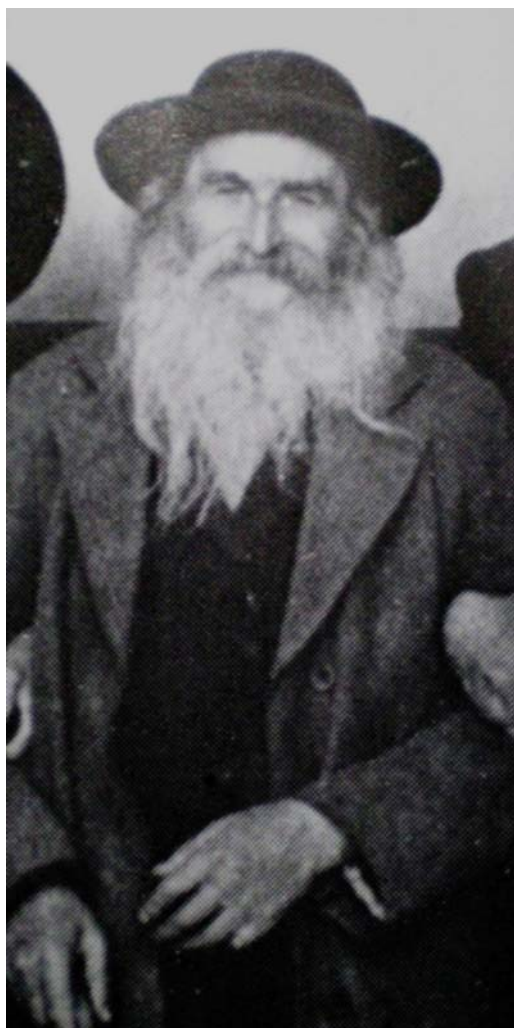
עיון בסיפור "השיר אשר הושר"

צבי מרק

"השיר אשר הושר" פורסם לראשונה בעיתון הארץ בשנת ת"ש (2.10.1940) וחתם את הקובץ **ספר המעשים** במהדורת תש"ב (1942). כרבים מסיפורי הקובץ הוא נפתח כסיפור ראליסטי, אך בשלב מסוים נעשית האווירה סוריאליסטית, מאיימת ומעיקה. במחקר הרבו דברים על הקרבה ואולי גם על ההשפעה של יצירת קפקא על **ספר המעשים**.¹ הכחשותיו של עגנון וטענתו שפרט לסיפור אחד לא קרא מסיפורי קפקא קודם שכתב את **ספר המעשים**, כמו טענתו ש"קפקא אינו משורש נשמתי, וכל שאינו משורש נשמתי אני איני קולט אותו אפילו

¹ לנושא זה מוקדש ספרו של הלל ברזל בין עגנון לקפקא: **מחקר משווה**. רמת גן תשל"ג. במסת המבוא סוקר ברזל את הדיון שקדם לו בסוגיה זו (שם. עמודים 9-11); עוד ראו: "דן מירון מראיין את גרשם שלום על ש"י עגנון", בתוך: **רציפות ומרד: גרשם שלום באומר ובשיח**. עורך: אברהם שפירא. תל-אביב תשנ"ה, עמודים 85 - 86.

גדול הוא כעשרה זקנים שעשו את ספר תהלים"², לא הועילו לו והתקבלו אצל רבים מהחוקרים בחוסר אמון סלחני.³

פרשנות הסיפור "השיר אשר הושר" שאני מציע אולי אין בה די לפוגג את חוסר האמון בטענתו של עגנון שלא קרא את קפקא, אך יש בה כדי לחדד את ההבנה שלא אב אחד לסיפורי **ספר המעשים**, ויותר מקורטוב של אמת היה בסירובו של עגנון להכיר באבהותו של קפקא לסיפורים אלה. נבחן את "השיר אשר הושר" לא רק מבחינת המרקם הלשוני, המשקעים ההיסטוריים והאוטוביוגרפיים, אלא נעיין גם בתמטיקה של הסיפור. בהמשך הדברים אראה שלדבר זה – בירור מקורות ההשראה לסיפורי **ספר המעשים** – כיוון המספר עצמו בסיפור, המְבַנָה אמירה ארס-פואטית חשובה הנוגעת למקורות ההשראה של **ספר המעשים**.

אברהם מאיר הברמן ציין שדמותו של "האיש המתוק" בסיפור "השיר אשר הושר" מיוסדת על דמות ממשית – ר' מאיר אנשין (בתמונה), חסיד ברסלב ירושלמי, ממידעיו של עגנון. עגנון הוא שגילה את אוזנו של הברמן "אני תיארתי אותו

בסיפורי".⁴ ואכן קורותיו של האיש המתוק, עיסוקו בתור סדר אותיות והמעבר למכירת ספרים, הולמים את תולדות חייו של ר' מאיר. אישיותו המלבבת של ר' מאיר אנשין משכה את לבם של רבים, וזיכרו עולה לטובה בכתביהם של אנשים מחוגים מגוונים. חסידי ברסלב

² ש"י עגנון. "לדב סדן", **מעצמי אל עצמי**. ירושלים ותל-אביב תש"ס, עמודים 255-256.

³ "אני בטוח שעגנון קרא את קפקא. אין לי שום ספק, ועגנון הכחיש זאת באיזו מין עקשנות נעלבת... כולנו היינו בטוחים בכך והתפלאנו: מדוע הוא מכחיש את זה. זה היה קצת מצחיק" ("דן מירון מראיין את גרשם שלום על ש"י עגנון", עמוד 85). על גישות אחרות ראו: Arnold Band. *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y Agnon*. Berkeley L. A. 1968, pp. 27, 187, 199; גרשון שקד. **הסיפורת העברית 1880-1980**, כרך ב - בארץ ובתפוצה. ירושלים תשמ"ג, עמוד 169.

⁴ אברהם מאיר הברמן. "שני מוכרי ספרים בירושלים", **מסכת סופרים וספרות**. ירושלים תשל"ז, עמודים 113 - 117. וראו גם: חיים באר. **גם אהבתם גם שנאתם: ביאליק, ברנר, עגנון, מערכות-יחסים**. תל-אביב תשנ"ד, עמודים 136-138.

עיטרו את דמותו בסיפורי שבח מופלאים,⁵ הר' משה צבי נריה, תלמידו של הראי"ה קוק, מתאר אותו רוקד ברוב שמחה על שולחן הרב קוק בפורים,⁶ וגרשום שלום, שמעיד על עצמו שהכיר את ר' מאיר שנים רבות, הגדיר אותו "אדם בעל נשמה טהורה".⁷ עגנון הכיר ואהב את ר' מאיר עוד מהימים שהלה שימש סדר אותיות בבית דפוס והכין לדפוס את סיפורו "והיה העקוב למישור". גרשום שלום מספר שר' מאיר נהנה הנאה עצומה מן הסיפור וראה בו "התגלמות אמיתית של תורת החסידות ורוחה".⁸

הבחירה בר' מאיר לתשתית דמותו של האיש המתוק היא מרכיב מרכזי בהבניית המעשה המתרחש במרחב הברסלבי, שכן קהל ברי לבב הוא קהל בר[ס]לב. המאפיין המהותי ביותר של האיש המתוק הוא היותו חסיד ברסלב, ושאר מאפייניו נגזרים מעצם הדבר. הוא אישיות אינדיבידואלית ומייצג עולמו של ר' נחמן וקהל חסידיו בו-זמנית. בית התפילה הברסלבי הוא המרחב התודעתי שבו יתרחש שיאו של הסיפור, ובו מתקיימים גם המרכיבים הסוריאליסטיים והאקלים הקשה הנקשרים לעולמו של ר' נחמן.

במארג פרטים צפוף קושר עגנון את האיש המתוק לחסידות ברסלב. הפרטים רבים ואציג אך כמה מהם:

1. הכינוי "האיש המתוק" מוזר מעט לאדם מבוגר, אך בהמשך נראה שהמתיקות היא אחד השבחים שעיתרו בהם חסידי ברסלב את רבם.
2. מנהגם של "קהל ברי לבב" לרקוד אחרי התפילה המוזכר בסיפור, מקביל לתיאור שמתאר עגנון את שכניו הברסלבים של ר' חיים רפאל בתמול שלשום, ש"אחר התפילה... עושים להם מחול".⁹
3. גם תיאור קהל ברי לבב כ"שפלים בעיני הבריות" הולם את חסידי ברסלב, שכן במשך כל ההיסטוריה הברסלבית עד שנות השבעים של המאה העשרים, סבלו מחרמות ומרדיפות.
4. דברי המספר לילדיו "על אותו צדיק, שזה יותר ממאה שנה שנסתלק מן העולם ועדיין אישו יוקדת, וקרוב הדבר שתהא יוקדת והולכת עד לביאת הגואל" מושתתים על

⁵ שיח שרפי קודש: חלק ו, ירושלים תש"ס, עמודים עח-עט.

⁶ הר' משה צבי נריה. מועדי הראי"ה. כפר הרא"ה תשנ"א, עמוד רמח.

⁷ גרשום שלום. "ש"י עגנון – אחרון ההקלסיקאים העבריים?", עוד דבר. תל-אביב 1989, עמודים 346-347.

⁸ שלום. "ש"י עגנון". שם.

⁹ ש"י עגנון. תמול שלשום. עמוד 532.

דברי ר' נחמן שהסתלק יותר ממאה שנה קודם לכן ואמר "האש שלי תוקד עד ביאת המשיח".¹⁰

5. מנהגיו של האיש המתוק ש"פניו שמחים כדרכו בכל עת" וש"חיוך שלא פסק מפיו" נראים כהיענות לקריאת ר' נחמן "מצווה גדולה להיות בשמחה תמיד".¹¹

6. אף ה"תמימות שהייתה בו", באיש המתוק, נראית כמימוש ההשקפה הברסלבית ש"עיקר התכלית והשלמות הוא רק לעבוד את השם בתמימות גמור".¹²

7. האיש המתוק "סיפר כדרכו, דבר תורה או סיפורי מעשיות" – אלו שני אפיקי היצירה המרכזיים של ר' נחמן. הדרשות מרוכזות בספרו **ליקוטי מוהר"ן** והמעשיות התפרסמו בספר **סיפורי מעשיות** ובספרים אחרים, וכדרך הרב כן דרך החסיד.

8. הלך הרוח האנטי בורגני של האיש המתוק, הלועג לעולמם של קרוביו העשירים באמריקה, מאפיין אף הוא את חסידי ברסלב. האיש המתוק מזדהה עם הבדחן ש"הוא שוחק על העולם והעולם שחק עליו", והדברים נשמעים כהד לדברי ר' נחמן "שעולה על דעתו שיקח את אשתו ויסע למרחקים... והוא ילך לו לפעמים לחוץ בשוק ויסתכל על העולם וישחק מכל העולם".¹³

חשובה עד מאוד עדותו של המספר על כך "שבקטנותי שקוד הייתי על ספריהם", שכן זו חושפת את הממד האוטוביוגרפי שבסיפור. על שקידתו של עגנון על ספרי ר' נחמן העיד עגנון עצמו כאשר סיפר על הדאגה שעוררה שקידה זו בלב ידידו יוסף חיים ברנר:

סבור היה ברנר שמרוב שאני משקיע עצמי בהלכות ארץ ישראל ובקבלה ובחסידות אני מחסר את נפשי ממה שאדם צריך לדעת. וכשמע שאני עושה אצל חסידי בית אל ואצל הברסלבים ביקש להציל אותי מהם, ובייחוד מן הברסלבים, שבאותם הימים היה מעשה שחתנו של אחד מבני סיעתנו בשביל שנתדבק בחסידי ברסלב הניח את מלאכתו ופירש מאשתו הצעירה והניח עליה את בנו הרך והיה מתגורר במרתף אפל בירושלים כשהוא שוקד על ספרי רבי נחמן.¹⁴

עד כדי כך עמקה זיקתו של עגנון לברסלב, שחשש ברנר שמא יהיה סופו כסופו של אותו חתן ועל כן דחק בעגנון לצאת לחוץ לארץ לראות עולם. מהסיפור "השיר אשר הושר" אנו למדים שגם בבגרותו נמשך לבו של המספר אל הברסלבים. "פעמים הרבה רציתי ליכנס אצלם כדי לראות את הריקוד שנוהגים לרקד בכל יום אחר התפילה" ועתה לאחר הפגישה עם האיש

¹⁰ "שמעתי מאיש אחד ששמע מרבנו זכרוננו לברכה שאמר בזו הלשון, מיין פייעקל וועט שוין טלואין ביז משיח וועט קומען, האש שלי תוקד עד שיבוא משיח". **חיי מוהר"ן**. מעלת המתקרב אליו, ט"ז, עמוד שו.

¹¹ **ליקוטי מוהר"ן**. תניניא, כד.

¹² שם. תניניא, יט.

¹³ **חיי מוהר"ן**. גדולת נראות השגתו. רנט (יט).

¹⁴ ש"י עגנון. **מעצמי אל עצמי**. עמודים 142-143.

המתוק מתעצמים בו הגעגועים והוא קם והולך אחרי לבו. "לא שאלתי את עצמי היאך אגיע לבית תפלתם של אנשי קהל ברי לבב והיאך אמצא את הדרך, והרי מימי לא הייתי שם. לשאול אדם עליהם ספק אם ידע. לפי שהם שפלים בעיניהם לפני המקום שפלים הם בעיני הבריות ואין אדם יודע את מקומם. הלכתי אחר לבי... נזדקרה ידי מאליה ונתקשרה ונתחברה לכפות המנעול. אמרתי לי בלחישה, כאן".

רומן כצמן ציין במחקרו על "השיר אשר הושר"¹⁵ שבשלב זה, כאשר המספר יוצא מביתו למסע אל עבר יעד ש"אין איש יודע את מקומו" ו"הולך אחרי לבו" והמסע מביאו באורח פלא ליעדו, נחשף אופיו הסוריאליסטי של הסיפור. מעניין לראות שכבר בצעד זה ממש, הליכה אחרי הלב בלי לדעת איך ולכן הולכים, מאמץ המספר את דרכו של ר' נחמן שאל בית מדרשו הוא הולך. וכך מסופר על ר' נחמן בספר **חיי מוהר"ן**: "אמר לרבי שמעון יש לפני נסיעה ואיני יודע להיכן, ושחק רבי שמעון איך נוסעים אם אין יודעים להיכן נוסעים, והשיב לו באמת איני יודע. והלך רבי שמעון והכין עגלה וסוסים וכל צרכי הנסיעה ונסע עמו".¹⁶ גם ר' נחמן, כמו המספר בסיפורנו, הגיע בסופה של נסיעה אל יעדו הלא ידוע.

כצמן מפנה את תשומת לבנו לכך שבאירוע השיא בסיפור, הדרשה של האיש המתוק בבית תפלתם של קהל ברי לבב, אין מובא תוכנה המילולי של הדרשה פרט למספר מילים סתומות וחידתיות. אפיק ההתרחשות אינו מילולי ואף לא ווקלי. גם כאשר נשמע הקול הוא מוגדר "קול לא קול". התקשורת נעשית באמצעות מבעים גופניים ויזואליים, ומבעים אלו עוברים מן האיש המתוק אל המספר.

על האיש המתוק מסופר: "הגבהתי עיני וראיתי את האיש שביקרני היום עומד ופניו כלפי העם. אותו החיוך שהיה זורח בפניו נעקר ונתלש וכפיו קמוצות מתוך חרדה והוא מדבר לעצמו וקולו מקיף את המילים והמלים מקיפות את קולו". ובתגובה לכך אף המספר נדבק ממנו: "נקמצו שתי ידי והתחילו מרתתות, כאילו אחזו באותה חרדה, ודומה שאף אשתי וילדי עשו כן". האיש המתוק מדביק את המספר באימה האוחזת אותו, ואף ידיו של המספר נקמצות והוא מרתת מחרדה. מאלף לראות עד כמה המבעים הגופניים בזמן דרשת האיש המתוק קרובים למה שר' נתן מנמירוב, תלמידו וסופרו של ר' נחמן, מכנה "תמונת הדיבור הקדוש" של ר' נחמן כאשר היה דורש או מספר סיפורים. בתמונה זו, כמו שנראה מיד, נמצא גם את המתיקות מצד אחד, אך גם את האימה והרתת מן הצד האחר. וכך נאמר בשבחי הר"ן: "וגם אי אפשר לבאר תמונת הדבור הקדוש והנורא הנעים והמתוק בתכלית הנעימות שיצא מפיו הקדוש בקדשה ובטהרה באימה וביראה ברתת וזיע, שהיה לו כל מין חן שבעולם

¹⁵ Roman Katsman. *At the Other End of Gesture: Anthropological Poetics of Gesture in Modern Hebrew Literature*. Frankfurt am Main 2008, pp. 85-93

¹⁶ **חיי מוהר"ן**. נסיעתו לארץ ישראל. קכט.

כאשר יעידון ויגידון כל מי שזכה לדבר עמו אפילו במלי דעלמא".¹⁷ הדגש בתיאור אינו על תוכן הדיבור, אלא על המבעים הוויזואליים שליוו אותו ב"תמונת הדיבור". הביטוי "ברתת זזיע" איננו שגרת לשון, אלא תיאור מצב נפשי ופיזיולוגי יוצא דופן שאפיין את ר' נחמן בעת שדיבר דברי תורה וסיפר סיפורי מעשיות. וכך מספר ר' נתן במקום אחר:

ואחר-כך היה מדבר עם העולם... ורוב רוב היה בא מתוך השיחה הנ"ל לשיחות נפלאות של תורה ותפילה ויראת שמים, ודרכו היה תמיד שאפילו כשהיה מדבר עם בני אדם שיחות חולין, היה רגלו ורוב גופו מרתתין מאד. והיה רגלו מזדעזע ממש מאד וכשהיה נסמך על השולחן היה השולחן עם כל שאר אנשים הנסמכים על השולחן גם-כן מרתתין מחמתו כי היה רגלו וגופו מרתת ומזדעזע תמיד. ומי שלא זכה לראות היראה שהייתה מנחת על פניו תמיד, לא ראה יראה מעולם.¹⁸

גם כאן ישנה מסורת המתמקדת בתיאור "תמונת הדיבור", במבעים הגופניים והוויזואליים שליוו את שיחות ר' נחמן.

ברור ש"תמונת הדיבור הקדוש" של ר' נחמן מהדהדת בתמונת הדיבור של חסידו, האיש המתוק, כאשר אף הוא "עומד ופניו כלפי העם" כמו עמידתו של ר' נחמן בעת שדרש ודיבר עם "העולם". בשני המקרים "העם" ו"העולם" הם קהל חסידי ברסלב, שומעי לקחו של ר' נחמן ושומעי לקחו של תלמידו האיש המתוק. בדברי החסיד ובדברי רבו יש מתיקות, אך הדברים נאמרים מתוך יראה גדולה, רתת זזיע גופני בולט. נראה שגם בדרשת החסיד, כמו בדרשת רבו, התנועות הגופניות מבטאות מצב תודעתי אקסטטי של הדובר, אבל חשובה לא פחות מכך העובדה שבשני המקרים מצב זה דבק במידה מסוימת גם בשומעים. כל מי שהיה סמוך על שולחנו של ר' נחמן היה מרתת ומזדעזע, וכך קורה גם למספר השומע את האיש המתוק: ידי נקמצות והוא נאחז יראה ורתת "כאילו אחזו באותה חרדה".

למספר, שקיווה למצוא ריקוד ושמחה בבית תפילתם של הברסלבים, התברר שהשמחה הברסלבית אינה פשוטה, אלא מהולה בעצב ובבדידות. האווירה בבית המדרש היא "כבערב תשעה באב עם חשיכה" והקול לא קול הבוקע מהקרע ומכותלי בית המדרש הברסלבי מנכיח את המוות, את הבכי ואת הדמעות. "וקול לא קול עלה מן הקרקע ומכתלי הבית כקול צבע שנותן המחוקק לתוך אותיות המצבה וכקול טלית ישנה בשעה שהיא בולעת את דמעותיה".

האיש המתוק מדבר אל הקהל, ובעצם מתברר שהוא שר ויש בדבריו חרוזים וניגון. השיר אשר הושר הוא שיר קשה, מעורר חרדה. יש חוסר בהירות במילות השיר, אבל האווירה ברורה: התבל היא מדבר בלא צל, השמש לוחטת ואין מקום להיחבא; חוסר הבהירות אף

¹⁷ שיחות הר"ן להתרחק מחקירת ולהתחזק באמונה. ר"ט.

¹⁸ ח"י מוהר"ן. גדולת נראות השגתו. רמג.

הוא מוסיף למועקה – זהו העולם ואין אפשרות לחמוק ממנו "ואין צל לבריה". זוהי המציאות שמוצא המספר בבית מדרשם של הברסלבים. ואין פלא אפוא שמיד לאחר מכן "נקמצו שתי ידי והתחילו מרטטות, כאילו אחזו באותה חרדה".

מדוע דווקא במרחב הברסלבי מתגלה העולם למספר כמעורר אימה ונתון בצל המוות? והרי לכאורה העולם הברסלבי הוא עולם של שמחה ואמונה. פנים אחרות של אותה שאלה היא התמיהה מה מצא עגנון לתלות דווקא בר' מאיר אנשין, מכרו התמים בעל הנשמה הטהורה, חיזיון מלא אימה? התמיהה מתעצמת לנוכח העובדה שהסיפור פורסם עוד בחיי ר' מאיר (הוא נפטר כעשרים שנה לאחר פרסום הסיפור).

אברהם הברמן חש בתמיהה זו וניסה לחלק את הסיפור לשני חלקים: "חלקו הראשון של הסיפור הוא תיאורו של ר' מאיר, אבל חלקו השני שייך לסוג 'ספר המעשים'".¹⁹ אלא שקשה לקבל את החלוקה הזאת מאחר שהסיפור הוא סיפור אחד, והשפעת האיש המתוק על המספר היא הציר המרכזי שלו מתחילתו ועד סופו.

התשובה לתמיהה היא פשוטה, אך השלכותיה חשובות. נראה שמהסיפור אכן עולה אמירה שהמרחב הברסלבי הוא מקום שיש בו חשיפה לאימה הקיומית, לנוכחות המתמדת של המוות, לקיום שבו כל שמחה מהולה בצער, והעולם הוא אכן מדבר שהחמה לזהות שם ואין צל לבריה. ונראה שגם עגנון, ששקד על ספרי ר' נחמן ונהג לבקר בבית תפילתם, ידע שחיי ויצירתו של ר' נחמן מברסלב היו כרוכים באימה ובפחד לא פחות מבשמחה. הוא הכיר היטב סיפורים אלו ואף שילב כמה מהם ביצירותיו.²⁰ עגנון ראה במרחב הברסלבי, זה הספרותי וזה הממשי, מרחב שבו סבל החיים ואימת המוות הם מרכיבים קבועים במצב האנושי ש"לעולם לא בטל".

מרכיב מכריע נוסף שעגנון פוגש כנראה במרחב הברסלבי הוא הכאב החולף באדם כשמתברר לו שכאשר הוא בא לשתף את הקרובים לו ביותר, אשתו וילדיו, בהתנסויות המטלטלות שהוא עובר, הוא מרגיש שהם "נעלמו פתאום או אולי לא היו כלל עמי" והוא מבין שכל עולמו הרי הוא "כמין חלום שאדם רואה וסבור שאף אחרים רואים אותו", אך באמת הוא לבדו חולם אותו ואין איש עמו.

את אקלימה המיוסר של חסידות ברסלב כבר תיאר ביד אומן ארתור (אברהם יצחק) גרין בספרו **בעל היסורים**.²¹ אסתפק כאן בהבאת דברים יחידים מתוך ספרו של ר' נחמן, **ליקוטי מוהר"ן**, הממחישים אווירה זו.

¹⁹ הברמן. "שני מוכרי ספרים". עמוד 117.

²⁰ לדוגמה הסיפור "היהודי והגזלן" שקבע עגנון בחרוזים בספרו **הכנסת כלה** (עמודים רפו-רפו), מקורו בספר **חיי מוהר"ן** ("נסיעתו וישיבתו באומין", אות קצ"ח [י"ד]).

²¹ אברהם יצחק גרין. **בעל היסורים: פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב**. תל-אביב תשמ"א.

דבר עמנו כמה פעמים מענין ייסורי עולם הזה, שכל בני העולם כלם מלאים יסורים, אין גם אחד שיהיה לו עולם הזה ואפילו העשירים הגדולים ואפילו השרים, אין להם שום עולם הזה כלל, כי כל ימיהם כעס ומכאובות, וכלם מלאים טרדות ודאגות ועצבות ויגון ואנחה תמיד, וכל אחד יש לו יסורים מיוחדים... וכמה פעמים דברנו מזה, והיינו רואים בעינינו כל זאת ואפילו מי שנדמה עליו, שיש לו העולם הזה בשלמות ויש לו כל התענוגים: עשר ונכסים וכבוד והון רב... וכו' - אם יסתכלו בו היטב, הוא גם-כן מלא כעס ומכאובות הרבה תמיד בכמה מיני אפנים וענינים, כנראה בחוש... וכמו שאמר שלמה המלך עליו השלום (קהלת ב'): "גם כל ימיו כעס ומכאובות" וכו', וכתוב: "אדם לעמל יולד קצר ימים ושבע רגז" (איוב י"ד) זה כולל כל בני-אדם שבעולם מקטן ועד גדול, כי כלם נולדו לעמל ומלאים רגז ויסורים...

ענה ואמר רבנו, זכרונו לברכה: הנה הכל אומרים, שיש עולם הזה ועולם הבא והנה עולם הבא - אנו מאמינים שיש עולם הבא, אפשר יש גם עולם הזה גם-כן באיזה עולם, כי בכאן נראה שהוא הגיהנם, כי כלם מלאים יסורים גדולים תמיד.²²

אם כך עולה השאלה על השמחה הברסלבית הידועה מה זו עושה, אך המעיין בדברי ר' נחמן רואה שאופייה של השמחה הזאת נגזר אף הוא מהשקפת העולם הברסלבית: "הכלל, שצריך להתגבר מאד בכל הכוחות, להיות אך שמח תמיד, כי טבע האדם למשך עצמו למרה שחרה ועצבות מחמת פגעי ומקרי הזמן, וכל אדם מלא יסורים, על-כן צריך להכריח את עצמו בכוח גדול להיות בשמחה תמיד ולשמח את עצמו בכל אשר יוכל".²³ זוהי שמחה ברנרית של "אף על פי כן", הצומחת על רקע הרגשת מציאות קשה, מלאת יסורים וגהינומית ודורשת תנועה נפשית של התגברות ומאמץ בכל הכוחות כדי שישמח האדם את עצמו על אף מצבו הקיומי הקשה.

נוסף על הזיקה לאקלים הברסלבי, נראה שבסיפור "השיר אשר הושר" יש אמירה ארס-פואטית חשובה. עגנון מנסה להפנות את תשומת לב הקוראים לזיקה שבין סיפוריו בספר **המעשים** לסיפורי ר' נחמן מברסלב ולעולמו. אקדים דבר על סיפורי ר' נחמן. עיקר שמעו של ר' נחמן כמספר סיפורים יצא בזכות הסיפורים המלוקטים בספרו **ספר סיפורי מעשיות**,²⁴ אבל מלבד סיפורים אלו יש עוד יותר ממאה סיפורים שסיפר ר' נחמן, רובם סיפורים קצרים המפוזרים במקומות שונים בספרות הברסלבית.²⁵ אופיים וטיבם של סיפורים אלו מגוון ולא אחיד. זיקתו של **ספר המעשים** היא לקבוצת הסיפורים שלוקטו בספר **חיי מוהר"ן**, רובם בחלק הנקרא "סיפורים חדשים". קבוצת סיפורים זו, שבה גם סיפורי חלום וכמו-חלום רבים,

²² ליקוטי מוהר"ן. תנינא. תורה קיט.

²³ שם. תנינא. כ"ה.

²⁴ ייתכן שהשם שבחר עגנון לקובץ הסיפורים הזה **ספר המעשים** בא לרמז על זיקתו הספרותית לר' נחמן, שכתב את **ספר סיפורי מעשיות**.

²⁵ ראו: צבי מרק. כל סיפורי ר' נחמן מברסלב: המעשיות, הסיפורים הסודיים, החלומות והחזיונות מובאים בנוסחאותיהם השונות על פי כתבי יד ממכלול הספרות הברסלבית, הוצאת מוסד ביאליק (בדפוס).

לא נחקרה דיה, ואופיים הסוריאליסטי והמאיים של הסיפורים לא קיבל תשומת לב מחקרית מספקת ולא נידונה השפעתם הגדולה על סופרים שונים בעת החדשה.²⁶

את הזיקה בין סיפורי **ספר המעשים** לקבוצת סיפורים זו אדגים בעזרת עיון בסיפור "אורח נכנס"²⁷ ובזיקתו לסיפור "השיר אשר הושר". תחילה נציג את הסיפור:

אורח נכנס לבעל הבית. ושאל לבעל הבית מאין פרנסתך. והשיב לו אין לי פרנסה קבועה בביתי רק מחיתי מן העולם. ושאל לו מה אתה לומד והשיב לו. והיו משיחים יחד. עד שנכנסו בתוך שיחת דברים היוצאים מן הלב, והתחיל הבעל הבית להשתוקק ולהתגעגע מאד איך משיגים ומגיעים לאיזה דבר מעלה שבקדשה. אמר לו האורח אני אלמד עמך ותמה הבעל הבית והתחיל לחשב אולי אינו בן אדם כלל. אך חזר וראה שהוא מדבר עמו כדרך בני אדם. אך תכף נתחזק האמונה אצלו להאמין בו. והתחיל תכף לקראו רבי, ואמר לו קדם כל אני מבקש ללמד מכם איך להתנהג בכבודכם ואין צריך לומר שאפגום ממש בכבודכם חס ושלום רק אף-על-פי-כן בן אדם קשה לו להיזהר לגמרי כראוי, על-כן אני רוצה שתלמדוני איך לנהג בכבודכם. והשיב לו כעת אין לי פנאי, בעת אחר אבוא אצלך ואלמדך זאת, וכעת אני צריך לילך מכאן. ואמר לו גם על זה אני צריך ללמד מכם כמה אני צריך ללוות אתכם, ואמר לו עד אחר הפתח והתחיל לחשב איך אצא עמו כי כעת אני עמו בין הבריות ואם אצא עמו לבדו מי יודע מי הוא ושאל לו ואמר לו יש לי פחד לצאת עמכם השיב לו אם אני יכול כזאת ללמד עמך. גם עתה אם ארצה לעשות לך איזה דבר מי ימחה בידי. ויצא עמו מן הפתח. ואזי תכף חטף אותו והתחיל לפרח עמו, והיה קר לו ולקח מלבוש ונתן לו, ואמר לו קח זה המלבוש וייטב לך ויהיה לך אכילה ושתייה וכל טוב ותשב בביתך ופרח עמו. בתוך כך הסתכל והנה הוא בביתו. ולא היה מאמין בעצמו שהוא בביתו, אך הסתכל והנה הוא מדבר עם בני אדם ואוכל ושותה כדרך העולם, בתוך כך חזר והסתכל והנה הוא פורח כבתחילה, חזר והסתכל והנה הוא בביתו, חזר והסתכל והנה הוא פורח, וכן היה מתנהג זמן רב. אחר-כך הוריד אותו בין שני הרים בגיא ומצא שם ספר והיו בו צירופי אותיות אז"ח הוא ד' וכו' והיה מציר בהספר כלים ובתוך הכלים היו אותיות. גם היה בתוך הכלים אותיות של הכלים שיכולין לעשות על ידם אלו הכלים והיה לו חשק מאד ללמד את הספר. בתוך כך הסתכל והנה הוא בביתו, חזר והסתכל והנה הוא שם, והתישב עצמו לעלות אל ההר אולי ימצא שם איזה ישוב. וכשבא אל ההר ראה עומד שם אילן של זהב עם ענפים של זהב ועל הענפים תלויים כלים כמו אלו הכלים המצירין בספר, ובתוך הכלים היו כלים שעל ידם עושים אלו הכלים. והיה חפץ לקח משם הכלים ולא היה יכול, מחמת שהיו נסבכים שם על הענפים שהיו בעקמימיות. בתוך כך הסתכל והנה הוא בביתו. והיה לו פליאה גדולה מה זאת שהוא פעם בכאן ופעם שם. והיה חפץ לספר זאת לבני אדם אך איך מספרין פליאה כזו לבני אדם מה שאין ראוי להאמין. בתוך כך הסתכל מן החלון וראה את האורח הנ"ל והתחיל לבקש אותו מאד שיבוא אצלו, ואמר לו אין לי פנאי כי אני הולך אצלך. אמר לו זה בעצמו נפלאות בעיני הרי אני כאן ומה זה שאתם הולכים אצלי. השיב לו בשעה שנתרצית לילך עמי ללוות

²⁶ לדוגמה, בסיפור "חורבן בית הצדיק" מביא י"ל פרץ רצפים של ציטוטי פסוקים שלמים מתוך הסיפור "אורח נכנס", שנציג להלן, ומתוך סיפורים נוספים מחטיבה זו של סיפורי ר' נחמן (כתבי י. ל. פרץ. תל-אביב [חש"ד]). עמוד קה מחזה א, ועמוד קו מחזה ג). מאלפת גם העובדה שבניסיונו הגלוי של פרץ ליצור חיקוי ועיבוד למעשיות של ר' נחמן בסיפור "העופות והגוולים"; ממעשיותיו של ר' נחמן'קה", רוב החומר המעובד וכן שם הסיפור אינם שואבים את השראתם מספר סיפורי מעשיות, אלא מ"סיפורים חדשים" מחיי מוהר"ן (שם). עמודים עח-פג).

²⁷ בסיפור זה אני עוסק בהרחבה במקום אחר, ראו: "זרם התודעה המיסטית: אופייה של ההתנסות המיסטית ודרכי עיצובה הספרותיים בסיפור אורח נכנס", התגלות ותיקון בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב. ירושלים תשע"א, עמודים 71 – 114, 280 – 285.

אותי מן הפתח אז לקחתי ממך הנשמה ונתתי לה לבוש מן הגן-עדן התחתון והנפש רוח נשאר אצלך, ועל-כן כשאתה מדבק מחשבתך לשם אתה שם ואתה ממשיך הארה ממנו אליך, וכשאתה חוזר לכאן אתה כאן. ואיני יודע מאיזה עולם הוא, מעולם טוב הוא בודאי ועדין לא נגמר ולא נסתיים.²⁸

אווירה קסומה ומאיימת שורה על הסיפור. בעל הבית פורח באוויר ומגיע למחוזות מעוררי פליאה והשתאות, אך גם מועקה טורדת. המערכת הסיבתית בסיפור אינה ברורה: מדוע נחטף בעל הבית? מהו אותו עולם שהוא מולך אליו? הזרות והניכור הם הרגשות מרכזיות העולות מן הסיפור והן נמצאות בכמה מעגלים. המעגל הראשון הוא בין האדם והעולם. האורח הזר משתלט בהדרגה על עולמו של בעל הבית. תחילה על ידי קניית שליטה בו כבעל ידע וסמכות, ולאחר מכן, מכוח איום מרומז "אם אני יכול כזאת ללמד עמך. גם עתה אם ארצה לעשות לך איזה דבר מי ימחה בידי" הוא מוציא את בעל הבית מביתו, חוטף אותו ופורח עמו.

השתלטות האורח גוררת אחריה את השתלטות הזרות. בעל הבית חש שההתרחשויות העוברות עליו הן "מה שאין ראוי להאמין", יותר מזה הוא מגיע לחוסר אמון בעצם הימצאותו בביתו שלו "ולא היה מאמין בעצמו שהוא בביתו". לתיאור זה יש חריפות מיוחדת, שכן ביתו של אדם אמור להיות מבצרו, המרחב הביתי המוכר והנינוח, והנה ביתו שלו נהפך זר לו.

המעגל השני הוא בין אדם לאדם. בעל הבית עבר התרחשויות מסעירות "והיה חפץ לספר זאת לבני אדם אך איך מספרים פליאה כזו לבני אדם מה שאין ראוי להאמין". הוא יודע שבהתרחשות המשמעותית ביותר שעוברת עליו אין הוא יכול לשתף איש.

תהליך ההזרה אינו נעצר במעגלים הסובבים את האדם, אלא מגיע אף ליחסו של האדם אל עצמו. "אך הסתכל והנה הוא מדבר עם בני אדם ואוכל ושותה כדרך העולם". בעל הבית מתבונן בעצמו בדרך שאדם צופה בזולתו. גם כאשר הוא נתון בשיחה עם הבריות, פעילות הדורשת תשומת לב והתכוונות, גם אז הוא צריך להסתכל בו עצמו ורק מתוך כך לגלות "והנה הוא מדבר עם בני אדם".

התהליך הזה מתואר בבהירות. בכל פעם שבעל הבית מתבונן בעצמו, מתברר לו שהוא במקום שונה מזה שהיה בו קודם לכן. אדגים זאת בדוגמה המובאת בספרות החסידית: אדם מתפלל בכוונה; מהרגע שבו יביט בעצמו וישאל אם הוא מתפלל בכוונה, כבר לא יוכל להתפלל בכוונה, אלא יעסוק בפעילות בעלת אופי שונה לחלוטין – הרהור בשאלה אם הוא מתפלל בכוונה. כך גם בסיפורנו; הסתכלות בעל הבית בעצמו מפקיעה אותו מהמצב הנפשי שבו היה נתון קודם לכן, ומתוך כך יוצרת את המעברים התכופים בין העולמות השונים. "חזר והסתכל, והנה הוא בביתו. חזר והסתכל והנה הוא פורח". זהו עיצוב ספרותי לתודעת אדם

²⁸ ח"י מוהר"ן. סיפורים חדשים. למברג 1874, פה (ה).

הנתון ברפלקסיה מתמדת שאינה מאפשרת לו להתמיד בקיומו כסובייקט חווה, אלא יוצרת ניכור פנימי שבו הוא רואה בעצמו אובייקט חיצוני מנוכר.

מהו שורש הזרות בסיפור? הגעגועים לקדושה הם שהובילו את בעל הבית למצב המאויים והמופלא שבו הוא שרוי. השגת הקדושה כרוכה ביציאה מהמרחב הביתי, ורק היא המאפשרת את המגע עם העולם האחר. אלא שהכניסה לעולם האחר גבתה מחיר קשה: אבדן השייכות הפשוטה לעולמן של הבריות ואבדן הביתיות במכלול של מישורי שייכות שפירטנו קודם לכן.

לקראת סיום הסיפור האורח מסביר לבעל הבית שהפריחה שחווה, מראה הספר, האותיות, האילן והכלים, כל אלו היו אירועים שאירעו לנשמתו, ואילו הנפש והרוח, ואתם כמובן הגוף, נשארו בעולם הרגיל. אדם מבחוץ שראה את בעל הבית לא ראה כל תזוזה וכל ריחוף. בשלב הזה בסיפור מתברר שהעלילה, שהיה אפשר להבינה כעלילה חיצונית, פנטסטית, היא בעצם עלילה פנימית שאינה עוסקת במה שאירע לגוף במרחבי הזמן והמקום, אלא מתעדת את אשר אירע לנשמתו של בעל הבית.

נשוב לסיפורו של עגנון. גם ב"שיר אשר הושר" מבקר האורח, האיש המתוק, את בעל הבית ומשוחח עמו בענייני פרנסה ולימוד ובדברים היוצאים מן הלב.²⁹ גם כאן האורח מושך את המספר בחבלי געגועים לקדושה וגורם לו לצאת מביתו וללכת בעקבותיו. ובשני הסיפורים בעל הבית עושה את דרכו באורח פלא ומגיע למרחב של האורח, מרחב קדוש אך גם מעורר חרדה ואימה. ואכן הזרות והאיום מאפיינים את שני הסיפורים, אם כי בסיפורו של ר' נחמן האיום חריף יותר, שכן בעל הבית נחטף בעל כורחו בידי האורח. רק בסופם של שני הסיפורים מתברר באופן מפתיע שיוצר מהפך בהבנת הסיפור, שהאירוע כולו לא התרחש במרחב הפיזי ובמסגרת התודעה הרגילה, אלא מדובר במסעה של הנשמה, אירוע תודעתי בלבד, וכמילות הסיום של "השיר אשר הושר" – "כמין חלום שאדם רואה וסבור שאף אחרים רואים אותו".

שני הסיפורים נחתמים בחוסר יכולתו של המספר להבין עד תומו את העולם שהוא שרוי בו. סיפורו של ר' נחמן מסתיים במבע משולב של המספר ובעל הבית "איני יודע מאיזה עולם הוא", ואף שהוא מאמין ש"מעולם טוב הוא בוודאי", שכן יסודו בגעגועים לקדושה, הוא נשאר בחוסר ידיעה. חוסר היכולת להבין את המתרחש מתעצמת מעצם העובדה שהסיפור "עדיין לא נגמר ולא נסתיים" וממילא קשה להכיל התרחשות שטרם הסתיימה וסופה לא נודע. גם סיום הסיפור "השיר אשר הושר" מגלה שהמספר אינו יודע כלל מה פשר ההתרחשות שהיה

²⁹ התמימות המלבבת היא ממאפייניו הבולטים של האיש המתוק ושל קהל "ברי לבב". "תמימות שהייתה בו ליבבה את תנועותיו והרגישה את לבי [...] סיפר כדרכו, דבר תורה או סיפורי מעשיות כדי לקרבני קצת למה שקרוב ללבו". ובסופו של דבר דברים שיצאו מהלב נכנסו אל הלב, והלב הוא שהורה למספר לצאת בעקבות קהילת ברי לבב "הלכתי אחרי לבי".

שרוי בה, אם אכן הלך עם אשתו וילדיו לבית תפילתם של קהילת ברי לבב או שמא היה כל האירוע התרחשות בינו לבין עצמו "נתעלמו פתאום [אשתי וילדי] או אולי לא היו כלל עמי... כמין חלום שאדם רואה וסבור שאף אחרים רואים אותו".

כללו של דבר "השיר אשר הושר" עוסק במגעו של המספר עם העולם הברסלבי. לבו של המספר הולך אותו לשם, והמסע התודעתי שהוא עובר ספוג כולו בהשקפת העולם ובתחושת המציאות הברסלבית. יתרה על כך, הסיפור מְבַנֵּה אמירה ארס-פואטית ברורה שנתארה בשני שלבים. בשלב הראשון הסיפור מפנה את תשומת לבנו לשקידתו של המספר על ספרי ר' נחמן עוד בקטנותו, דבר המשקף עובדה ביוגרפית בחיי עגנון. תקופה מעצבת זו הותירה בו רושם עז וגעגועים אל העולם הזה, ואלו גרמו לו לנסות ולחדש את מגעיו עמו. בפגישה המחודשת עם העולם הברסלבי, פגישה שהייתה אמורה לשאת אופי נעים ומשפחתי, עובר המספר התנסות קשה של חרדה ואימת מוות. השיר אשר הושר בקהילת ברי לבב סוחף את המספר בעצמה אל מציאות שבה התבל עשנה כמדבר, וחמה לזהטת בה ואין צל לבריה להתחמק ממנה והוא אחוז חרדה.

בשלב השני, כאשר הקורא זוכר שמדובר בסיפור מתוך **ספר המעשים** שאף חתם את הספר באחת ממהדורותיו, מתגבשת אמירה ארס-פואטית ברורה. החרדה ואווירת החלום המאפיינות את **ספר המעשים** מקורן באימה ובחרדה שפגש המספר במרחב הברסלבי. כמתואר בסיפור, האיש המתוק ש"החיוך שהיה זורח מפניו נעקר ונתלש וכפיו קמוצות מתוך חרדה" שר את השיר אשר הושר, והמספר מגלה לנו שגם הוא "נקמצו שתי ידי והתחילו מרתתות כאילו אחזו באותה חרדה". אווירת החרדה והסיוט שאוחזת במספר סיפורי **ספר המעשים** מקורה בשיר אשר הושר בבית המדרש של קהל ברי לבב.

דווקא אי הוודאות הנוצרת בסוף הסיפור, אם אכן היו עמו אשתו וילדיו או שמא היה הכול "כמין חלום", הופכת את הסיפור לתיעוד של מסע תודעתי רב עצמה שעבר המספר. החרדה שאחזה בו ובית המדרש שביקר בו אינם קיימים במישור המקום והזמן והמציאות החיצונית הרגילה, אלא כולם חלק מתודעתו שלו, ועל כן אין הוא יכול לפתוח את כפות המנעול ולברוח ממציאות ברסלבית קשה זו, שכן בתודעתו שלו היא קיימת, וממנה הרי אינו יכול לברוח.

ראינו את הקרבה התמטית והסגנונית בין "השיר אשר הושר" ובין המעשה "אורח נכנס", אך כאמור מעשה זה הוא רק אחד מקבוצה של סיפורי ר' נחמן שיש להם מאפיינים סוריאליסטיים מובהקים, ששורשיהם בגעגועים לקדושה ולהתנסות מיסטית רבת עצמה, אבל הם מוליכים לעולם שיש בו אימה וזרות ואי ידיעה מהותית ומעיקה מלווה אותם. מרכיבים אלו כולם מצויים ברבים מסיפורי **ספר המעשים** של עגנון, ורבים מהם פותחים בגעגועים לקדושה, הליכה אל בית הכנסת או אל בית המדרש, נסיעה לבית אבא לחג הפסח, הכנות לראש השנה וליום הכיפורים, ובהמשך מוליכים את המספר למחוזות סוריאליסטיים שחוקי הזמן והמקום, וההפרדה בין חיים ומתים, אינם תקפים בהם והם דרים בכפיפה אחת כחלק

מהמרחב המיסטי שאליו שואף המספר, מרחב המתברר בסיפור כמרחב שתוכו אמנם רצוף קדושה ולבביות, אך עמם שוכנים האימה, הניכור וחוסר הידיעה.³⁰

על אף סירובו של עגנון למצוא לסיפורי **ספר המעשים** "אב לא בספרות העברית ולא בספרות אומות העולם",³¹ נראה שבסיפור "השיר אשר הושר" הוא מוליך אותנו להיכרות עם אחד מאבות סיפורי **ספר המעשים**.³² אולי לא חשב עגנון מראש להוליך אותנו לשם, אבל לבו

³⁰ בשינוי דגש וסגנון, הדברים עולים בקנה אחד עם מסקנותיה של מיכל ארבל בסוגיה זו, הן בנוגע לסיפור שאנו עוסקים בו והן בנוגע לאופי **ספר המעשים** בכללו. בדבריה, שאביא מהם להלן, יש כדי לחדד את ההבנה מדוע עולמו של ר' נחמן היה יכול לשמש מקור השראה ל**ספר המעשים**. "בסיפור 'השיר אשר הושר' הכוח המיסטי, הדוחף את המספר ליעדו, הוא כוח פנימי, החובר לכוחות מיסטיים חיצוניים, והחיבור עם הוויה שלא מן העולם הזה הוא חיבור שלם. החוויה המיסטית בשני סיפורים אלו היא חוויה של התמזגות ותיקון, של הארה והתעלות, ולא חוויה של אין-אונים, ניתוק, אובדן דרך וכישלון; וביחד עם זאת, ההתחברות המיסטית אין פירושה כינום של סדרי עצמי חלופיים, אלא ויתור גמור על כוחותיו המארגנים והפועלים של העצמי בהתמוססותו לתוך ההוויה המיסטית. החוויה החלומית של חדלון העצמיות עקב ההתמזגות המיסטית חריפה יותר מן החוויה החלומית של חדלון העצמיות, הנובעת מאי-יכולתו של המספר לחבור אל המציאות בפעולותיו או בהבנתו. ההתמזגות המיסטית אינה ממירה את אי-המובנות החלומית בהכרה ובמובנות אלא באי-מובנות חלומית מסוג אחר, המבליעה בתוכה אמת מרומזת ונעלמת, שאי-אפשר לתפסה בכליה של התבונה 'הערה', תבונת העולם הזה. אין זה מקרה, שהחלומיות מודגשת כל-כך באיחוד המיסטי ב'השיר אשר הושר'. מיכל ארבל. "סיפורים של אי-השגה 'האוטובוס האחרון' ו'עד עולם' לש"י עגנון", **מחקרי ירושלים בספרות עברית**. יד (תשנ"ג), עמודים 319-320. "האיחוד המיסטי ב'ספר המעשים' משמעו ויתור גמור על הערות... בכל תיאורי האיחוד המיסטי מודגשות במיוחד החלומיות, הסהרוריות והשינה, ועל כולם מוטל צילו של המוות... בחלק מן הסיפורים מתוארות המתקוות, ההתעלות, השלמות, ההזדככות והמנוחה שבהתמזגות עם הוויה שלא מן העולם הזה; הכוח המיסטי, המושך את הגיבור, הוא גם כוחה המרומם של הקדושה, וגם כוחה המפתה של המוות" (שם. עמודים 322-333).

³¹ ש"י עגנון. "לדב סדן", עמוד 256.

³² אציג כמה דוגמאות נוספות לאפשרות לראות בסיפורי ר' נחמן המלוקטים בספר **חיי מוהר"ן** מקור השראה ל**ספר המעשים**: באחד מסיפוריו או חלומותיו הקצרצרים מספר ר' נחמן על גאות הים המגיעה עד שולחנו ומאלצת אותו לשחות לתמיהת הכול "הייתי עומד סמוך על השולחן ושוחה בים וכל האמות וכל המלכים עמדו והסתכלו ותמהו" (**חיי מוהר"ן**). סיפורים חדשים. פא [א], גאות הים המגיעה עד שולחנו עד שהוא נאלץ לשחות לתמיהת הכול מזכירה את מוטיב גאות המים המסיים שלושה מסיפורי **ספר המעשים**: "אל הרופא": "וגלי הנהר עלו ונתקפלו ועלו, עלו ונתקפלו"; "התעודה": "ונמצאתי עומד במרפסת גדולה שצפה על פני מים רבים"; "הנרות": "הגביהו עצמם מימי הים ועלו והציפו את כפות רגלי. קפצתי ועליתי על הגשר. כיון שעליתי על הגשר נזדעזע הגשר והתחיל מרתת". כך גם הביקור בבית כנסת של מתים שנמצא בסיפורים "על התורה" ו"המכתב". בספר המעשיות כנראה נסמך על ר' נחמן המספר ש"בירושלים יש בית הכנסת שמביאין לשם כל המתים שבעולם". **חיי מוהר"ן**. סיפורים חדשים. קב (כב).

הוליק אותו, והוא ראה כמין חלום בינו לבין עצמו, אך עתה את חלומו זה "אף אחרים רואים אותו".³³

³³ עוד על הזיקה של יצירת עגנון לר' נחמן ראו: אליעזר שביד. "בין עגנון לבין הרבי מברצלב", **בטרם**. יב, ב (י"א בשבט תשי"ד), עמודים 17-19; שם, ג (כ"ח בשבט תשי"ד), עמודים 15-16. נדפס שוב: **ש"י עגנון בביקורת העברית: סיכומים והערות על יצירתו**. א, עורך: אבינועם ברשאי. תל-אביב תשנ"א, עמודים 218-210. וראו גם בדברי המבוא לקובץ, עמודים 24-25, 77-78. ראו גם הנ"ל, "הדיסוננס הסיגנוני בסיפורי עגנון", **גזית**. 17, ז-יב (תש"ך), עמודים 110-114. [=ש"י עגנון בביקורת העברית, שם, עמודים 279-280]; "תהילה" לעגנון כסיפור קודש", **מולד**. 1 <211> (1967), עמוד 70; רבקה הורביץ. "עיכוב השליחות", **מאזנים**. 27 (תשכ"ח), עמודים 173-182; אריה ויימן. **אגדה ואמנות: עיונים ביצירת עגנון**. ירושלים תשמ"ב, עמודים 49-56, 84-88; Aryeh Wineman. "Agnon and Rabbi Nahman", *Jewish Book Annual*. 49 (1991-; 35, 88-84, 97-106, pp. 1992); יוסף חיים ברנר. "מהספרות והעתונות שבארץ", **הפועל הצעיר**. 2, 13 (י"א באייר תרס"ט), עמוד 7 [בחתימת יוסף חבר]; (נדפס שוב: **כל כתבי י"ח ברנר**. ב, תל-אביב תשכ"א, עמוד 262); לאה גולדברג. "ש"י עגנון: הסופר וגיבורו", בתוך: **לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו**. ירושלים תשי"ט, עמוד 50; רות נצר. "השגעון ושירת הקבצנים הסומים: עוד מבט על 'סיפור פשוט' של עגנון", **נפש**. 19-20 (תשס"ה), עמודים 24-36; דוד תמר. "מקורות ורמזים חסידיים בסיפורי ש"י עגנון", **שנה בשנה**. מ (תש"ס), עמודים 470-469; אלחנן שילה. **הקבלה ביצירת ש"י עגנון**. רמת גן תשע"א, עמודים 19, 28-29, 33-34, הערה 131; 41; 59-60; 109; 151; 166; 184-185; 217; 227-228; 244; 255; 307-311; 313; 337-338; 341-342; 349; 366-367. על הערכתו של עגנון ליצירתו העיונית של ר' נחמן מברסלב אפשר ללמוד גם מעצתו לאהרן אפלפלד לעסוק בספרו של ר' נחמן **ליקוטי מוהר"ן**, שהוא "ספר מלא סודות שמים וסודות אדם". אהרן אפלפלד. **סיפור חיים**. ירושלים 1999, עמוד 150.

ג'ד ענין ירושלים
 259 נ.ט.ס.פ.

Post Card נלווי

ירושלים

כ"א אדר א' תרפ"ה

מחבר: צבי מרק

אני יושב בירושלים
 ונשמע את השיר אשר הושר
 בליל חמשת עשרה
 אלול תש"ה

עיתך ירושלים תד כבול תרפה
 לבנוך ויריב המסיב כי מאיר שד לוי
 אהרן אהרן הנט אהרן קרני כי אחי קרני אהרן אהרן אהרן אהרן
 איצה זכה חכך מסכרוך יקריק וקרא א אהרן קרני
 קרנה זכה
 ירש ענין

גלויה מעגנון לר' אנשין (כ' כסלו תרפ"ה, 17 בדצמבר 1924)*

* תודה לטליה גולדמן, נינתו של ר' מאיר אנשין, על צילום המכתב ועל הרשות לפרסמו.